

Вадим Олександрович Човган,
аспірант
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого,
м. Харків

УДК 343.8

СПІВВІДНОШЕННЯ ЦІЛЕЙ ОБМЕЖЕНЬ ПРАВ ЗАСУДЖЕНИХ

У статті вперше ставиться й аналізується проблема співвідношення цілей обмежень прав засуджених у світлі приписів Конституції України, Європейської конвенції про захист прав та основоположних свобод, Кримінального та Кримінально-виконавчого кодексів України. Вказуються точки дотику цих вимог та деякі теоретично можливі шляхи розв'язання проблеми їх узгодження. Описується неоднозначність та проблемність розробки єдиного наукового підходу до розуміння цілей правообмежень засуджених та вимог до них.

Наводячи окремі приклади, автор демонструє зв'язок між теоретичним та практичним характером поставленої проблеми. Приділяється увага значенню міжнародних стандартів обмежень прав засуджених, чим показується їхнє значення для вітчизняної діяльності з виконання покарань як процесу застосування правообмежень до засуджених.

Ключові слова: обмеження прав засуджених, правообмеження, засуджені, пенітенціарна служба, виконання покарань, кримінально-виконавча система, права засуджених.

Проблема співвідношення цілей обмежень прав засуджених обумовлена тим, що вимоги до них безпосередньо чи опосередковано встановлюються одразу в декількох нормативно-правових актах. По-перше, це загальні вимоги до обмежень прав засуджених у Конституції України, по-друге, у Конвенції про захист прав та основоположних свобод (Конвенція), по-третє, як цілі покарання у Кримінальному кодексі України (КК України), по-четверте, у Кримінально-виконавчому кодексі України (КВК України). З огляду на взаємопов'язаність цих вимог, їх перетинання і навіть контрадикторність, аналіз їх співвідношення викликає серйозний теоретичний та практичний інтерес. Це пояснюється безпосереднім зв'язком процесу виконання-відбування покарань як діяльності щодо реалізації правообмежень [1, с. 98] із тим, як ці обмеження розуміються теоретиками та як вони закріплюються нормотворцем. Виходячи з цього, означена проблема безпосередньо стосується

практичних, а також наукових завдань, які витікають із мети захисту прав людини взагалі і засуджених зокрема.

Тим не менш, обрана тема разом із необхідністю теоретичних розробок, що стосуються обмежень прав засуджених, залишались і залишаються поза увагою вітчизняних та й зарубіжних фахівців. Окремі аспекти вказаної проблеми вивчали О. О. Беляєв, Й. С. Ной, В. І. Селіверстов, М. О. Стручков, І. Я. Фойницький. Однак, на жаль, вітчизняні наукові праці, в тому числі опубліковані за царських та радянських часів, які характеризувались актуальними та високоякісними напрацюваннями у сфері виконання покарань, не сформулювали чітких висновків, що могли б стати базою або іншим чином допомогти у вирішенні питання кореляції цілей правообмежень засуджених.

Пропонована публікація є чи не першою, у якій аналізується окреслена проблема. У зв'язку з цим перед нею ставиться мета постановка заявленої проблеми, а також аналіз цілей обмежень прав засуджених та їх співвідношення між собою.

Стаття 63 Конституції України передбачає, що засуджений користується всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, які визначені законом і встановлені вироком суду. Загальні вимоги до обмежень прав передбачені у ст. 64 Основного Закону, а от конкретні вимоги до обмежень тих чи інших прав передбачаються у окремих його статтях. Наприклад, ст. 34 Конституції встановлює, що здійснення права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя. Тобто обов'язковою умовою застосування будь-якого обмеження права засудженого, так само як і інших громадян, є відповідність такого обмеження цілям, закріпленим у Конституції України.

При цьому судом у вирокі можуть встановлюються тільки ті обмеження, які визначені законом, а також щодо яких законом визначена можливість їх встановлення в конкретній ситуації. Тому небезпідставно вважається, що вирок не повинен розглядатись як джерело правових обмежень на тій підставі, що він містить певний «набір» основних і додаткових покарань, які в сукупності визначають правове становище засудженого [2, с. 33]. Ним все ж не можуть бути встановлені інші обмеження, ніж ті, що передбачені законом як такі, що можуть встановлюватися у вирокі. Проаналізувавши національне законодавство, а також судову практику у кримінальних справах, можна стверджувати, що обмеження як такі не встановлюються вироком суду, а встановлюються лише межі їх застосування, що проявляється у кількісних (тривалість покарання) та якісних показниках (вид покарання). Думається, що саме про таке «встановлення вироком суду» і йде мова у ст. 63 Основного Закону.

Європейська конвенція про захист прав та основоположних свобод додає також інші вимоги до обмежень реалізації прав, що, звичайно ж, стосується повною мірою й прав засуджених. З-поміж них ключовою є вимога необхідності в демократичному суспільстві, яка, в першу чергу, означає необхідність пропорційності (співмірності, відповідності, доцільності) обмеження законній меті, що переслідується, тобто одній із тих цілей, що закріплені у самих статтях Конвенції¹. Варто підкреслити, що вимога пропорційності правообмежень найчастіше стає тією вимогою, яку більшості із тих обмежень прав засуджених, що були визнані Європейським судом з прав людини необґрунтованими, не вдалось задовольнити. Як наслідок, Суд приймає рішення про порушення Конвенції та зобов'язує державу виплачувати справедливу сатисфакцію, що, з огляду на практику Суду щодо України, має серйозні наслідки як для її іміджу, так і для бюджету.

Слід також звернути увагу, що Європейські в'язничні правила (ЄВП) – один із найважливіших міжнародних стандартів прав засуджених, передбачає, що обмеження, накладені на осіб, позбавлених волі, повинні бути мінімально необхідними і відповідати тій обґрунтованій меті, з якою вони накладалися. Тобто вказується на необхідність того, щоб обмеження прав було спрямованим до обґрунтованої мети. Що ж розуміти під «обґрунтованою метою» у цьому випадку є незрозумілим. У коментарі до ЄВП, який розроблений Комітетом Міністрів Ради Європи [3], відповіді на це питання немає. Однак підхід до такого обґрунтування, що міститься у ЄВП, відрізняється від підходу Конвенції. Стосовно сфери виконання покарань це може бути проілюстровано наступним.

Наприклад, у рішенні Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ, Суд) «Хірт проти Сполученого Королівства» (Hirst) Суд вказав (п. 69): будь-яке обмеження прав повинно бути обґрунтоване, таке обґрунтування може здійснюватись з урахуванням вимог безпеки, частково для попередження злочинів і безладів, і вони (обмеження. – В. Ч.) повинні бути невід'ємно пов'язані з умовами ув'язнення [4]. Виходить, що мета таких обмежень: безпека, попередження злочинів та безладів (конвенційний підхід, закріплений у ч. 2 ст. 8 Конвенції, де вказується, що втручання у здійснення права на повагу до приватного і сімейного життя, що, власне, ясна річ, і є обмеженням прав, може здійснюватись, серед іншого, із вказаними цілями). Тоді як у згаданому правилі 3 ЄВП йдеться про відповідність обмежень «обґрунтованій меті». Тобто цілі, з якими можуть накладатись обмеження, не називаються безпосередньо у ЄВП, а у практиці Суду розуміння обґрунтованих цілей є досить чітко визначеним і зводиться до визнання обґрунтованими лише тих з них, що, як уже зазначалося, закріплені у самій Конвенції.

¹ Наприклад, право на повагу до приватного і сімейного життя (ст. 8), визнання порушення якої у в'язницях є одним із найпоширеніших у практиці Суду, може бути обмежене в інтересах національної та громадської безпеки чи економічного добробуту країни, для запобігання заворушенням чи злочинам, для захисту здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб.

Тим не менш практика ЄСПЛ стосовно обмеження прав засуджених у деяких рішеннях є певним чином неоднозначною. Наприклад, у рішенні по справі Великої Палати Суду «Діксон проти Сполученого Королівства» (Dickson) [5] Суд у відповідь на доводи Уряду, що обмеження сімейного життя (ненадання можливості штучного запліднення) переслідувало мету кари, відповів, що він *хоч і визнає*, що кара є однією із цілей в'язничного ув'язнення, але вказує на те, що розвиток європейської пенальної політики відбувається у напрямку до підвищення важливості реабілітативної цілі покарання (п. 75). Тим самим опосередковано визнав прийнятними доводи Уряду про те, що накладення обмеження може переслідувати і каральну ціль, хоча й при цьому вказав, що обмеження можуть накладатись і з метою реабілітації (виправлення). З цього ми можемо зробити вельми цікавий з теоретичної точки зору висновок – ЄСПЛ визнає допустимим для переслідування цілі кари обмеженнями прав засуджених (хоча й вона не визнається бажаною). Це наштовхує на іншу думку про безпосередню і беззаперечну пов'язаність цілей обмежень прав засуджених, які закріплені, як було означено, у Конституції та Конвенції із цілями покарання у КК України і, в той же час, про необхідність теоретичного вирішення питання їх узгодження, що є складним завданням, якщо враховувати їх контрадикторність.

Для розвитку наших умовиводів можна сказати таке. У відповідності до ч. 1 ст. 50 Кримінального кодексу України покарання є заходом примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, і полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого. Інакше кажучи, змістом покарання є обмеження прав та свобод. Саме це дало нам підстави для висновку, що обмеження, які є змістом покарання (наприклад, ізоляція, заборона користуватися мобільними телефонами, обмеження кількості грошей, дозволених до користування, побачень із рідними і т. ін.), повинні відповідати вимогам Конституції України та Конвенції, а також що вони повинні також переслідувати цілі покарання, які закріплені у КК України (кара, виправлення, спеціальна та загальна превенція). Адже обмеження є його змістом, тобто його складовими та одночасно тими засобами, які, у свою чергу, входять до такого об'ємнішого засобу, як саме покарання, та за допомогою кумулятивного ефекту яких і мають досягатися цілі покарання.

Грунтуючись на таких засновках, видається, що встановлення того, які цілі має/може переслідувати обмеження права засудженого, є складною та актуальною науковою проблемою вже хоча б тому, що встановлення навіть того, яку з чотирьох цілей покарання повинно переслідувати обмеження, викликає складнощі при відповіді. Чи повинно обмеження одночасно бути націленим на досягнення усіх цілей покарання чи лише окремих з них? Чи можливо взагалі, щоб одне й те ж обмеження досягало різних цілей? Наприклад, заборона засудженим вживати алкогольні напої одночасно має карати та запобігати злочинам і виправляти, чи тільки, наприклад, запобігати злочинам?

Є такі логічно допустимі варіанти відповіді на ці питання: 1. Обмеження спрямовані однаковою мірою до всіх цілей покарання, закріплених у КК України. 2. Кожне обмеження може/має переслідувати тільки одну мету покарання. 3. Обмеження може/має переслідувати одночасно декілька цілей і не переслідувати іншу/інші. 4. Окремі обмеження мають тільки одну мету, у той час як інші можуть/мають переслідувати одразу декілька або всі цілі покарання. 5. Кожне окреме обмеження має свого роду «акценти», тобто цілі, до яких вони переважно спрямовані.

Видається привабливим четвертий підхід, адже він дозволяє стверджувати, що обмеження свободи пересування (ізоляції) вичерпує ціль кари (адже саме в ізоляції засудженого та в поміщенні його на певний строк до кримінально-виконавчої установи закритого типу формально й полягає позбавлення волі (ч. 1 ст. 63 КК України)), а тому усі інші обмеження, як-то заборона користування Інтернетом, не можуть мати ціллю кару, а спрямовані лише на запобігання злочинам. Прийняття такого підходу, однак, припускає необхідність надання засудженим доступу до обмеженого кола сайтів, таких як освітні, культурні і т. ін. При цьому треба розуміти, що будь-яке обмеження за своєю суттю є карою, однак це не означає з необхідністю, що кара є їх метою.

Об'єктивна властивість обмежень завдавати страждань ще, з нашої точки зору, не означає їх спрямованості на кару, адже обмеження може спрямовуватися й на інші цілі, завдаючи при цьому супутніх страждань. Разом з тим визнати цей підхід означало б, що кількість побачень засуджених, напевно, потрібно було б максимально збільшувати, адже вони сприяють цілі виправлення, мають позитивний ефект на майбутню реінтеграцію у суспільство, незважаючи на їх каральний відтінок.

Також необхідно мати на увазі й те, що обмеження можуть бути обґрунтовані і з огляду на певні об'єктивні чинники – пропускну здатність приміщень (кабінок) для побачень, кількість засуджених, бажаних отримати побачення, і т. ін. Хоча слід, очевидно, розуміти, що ці об'єктивні чинники тісно пов'язані і у зв'язку із їх природою практично можуть бути обґрунтовані й метою необхідності підтримання належного правопорядку в установі виконання покарань, як це передбачено у ч. 2 ст. 8 Конвенції.

Водночас, якщо припустити, що обмеження може спрямовуватися тільки до однієї мети, це виявляється певною логічною суперечністю. Адже якщо задекларовано чотири цілі покарання, то усі змістовні елементи покарання, до числа яких входять обмеження, мали б також спрямовуватися до усіх цих цілей одночасно. У цьому разі цілі слід розуміти як ознаки покарання як цілого явища, які тією чи іншою мірою мають бути притаманними усім його елементам.

П'ятий підхід дає змогу уникнути такої суперечності, однак не дає практичної можливості жодним чином стримувати нормотворчу і правозастосовну практику, адже відповідне «акцентування» цілей, яке, вочевидь, не можна нормативно закріпити, повністю залежатиме від розсуду правозастосувача, що дає

широке поле для його уявлення про призначення кожного обмеження, а тому і для їх максимального розширення, і до максимального звуження. Це може наблизити політику держави до підходу, схожого на соціалістичну доцільність, коли право трактується та пишеться так, як це вигідно державі, що є, ясна річ, неприпустимим для застосування у сфері прав людини. Проблема ускладнюється й тим, що існують суперечності між самими цілями покарання, адже воно має і карати, і виправляти одночасно. Радянські вчені виправно-трудового права називали таке співвідношення між цілями покарання «колізією» [6, с. 136], а деякі й взагалі вказували на суперечності між цілями покарання у виді позбавленні волі та самою природою цього покарання, адже про неможливість підготувати до життя у суспільстві в умовах ізоляції від суспільства, навчити корисній поведінки, утримуючи засудженого серед собі подібних, свідчить «здоровий глузд» [7, с. 5].

Більш заплутаним видається аналізоване питання, враховуючи існування додаткових цілей, які треба обов'язково мати на увазі при розв'язанні описаної проблеми. Вони містяться у ст. 1 Кримінально-виконавчого кодексу України, яка називається «мета і завдання кримінально-виконавчого законодавства України». У частині першій цієї статті встановлена мета, а саме: захист інтересів особи, суспільства і держави шляхом створення умов для виправлення і ресоціалізації засуджених, запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень як засудженими, так і іншими особами, а також запобігання тортурам та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню із засудженими. У другій частині ставляться завдання, які, можливо, мають хоч і менше, але все ж важливе значення для розуміння природи та цілей обмежень прав засуджених.

З урахуванням того, що ці обмеження найчастіше закріплені саме у кримінально-виконавчому законодавстві, хоча й не лише [8; 9; 10], вони мають відповідати його меті та завданням. З цього витікає те, що ст. 1 КВК України, з огляду на відсутність достатніх теоретичних напрацювань з приводу її розуміння, практики її застосування як у нормотворчій, так і у правозастосовчій діяльності, може розглядатися як потенційне «яблуко розбрату» у визначенні меж правообмежень засуджених, їх кількісних та якісних характеристик. Наприклад, шляхи досягнення тієї ж мети захисту інтересів суспільства та держави через створення умов для виправлення та ресоціалізації науковцями (філософами, кримінологами, правниками) бачаться по-різному, а тому й необхідні характеристики правообмежень, якими вона й має досягатися, можуть тлумачитися представниками різних наукових течій (та й практиками) абсолютно протилежно. Ці міркування демонструють складність та об'ємність досліджуваної проблеми.

Потрібно також відмітити, що прослідковується вагомий вплив Конвенції та Конституції на зміст покарання. Його складові елементи, якими, як було сказано, є обмеження прав, повинні відповідати одночасно й тим цілям, що закріплені як у Конституції, так і у Конвенції, і при цьому відповідати іншим

вимогам до обмежень, які закріплені у останній, таким як необхідність у демократичному суспільстві. З урахуванням того, що ця вимога не є чимось аморфним чи загальнотеоретичним, а досить чітко окресленим та прагматичним імперативом, що сформувався у практиці ЄСПЛ, можна говорити про стимулюючий вплив Конвенції і практики Суду на кримінально-правову політику у сфері виконання покарань України у частині, що стосується встановлення обмежень прав засуджених осіб, окреслення меж їх статусу.

Специфіка обмежень прав засуджених порівняно із обмеженнями прав вільних громадян полягає в тому, що вони одночасно є змістом покарання і закріплюються, як правило, у кримінально-виконавчому законодавстві й мають одночасно відповідати додатковим вимогам, які повинні гарантувати додатковий порівняно із вільними громадянами захист засуджених від необґрунтованих обмежень. Однак ці вимоги можуть суперечити тим, що формулюються у Конституції та Конвенції. Окремі цілі обмежень, що витікають із цілей покарання, мети кримінально-виконавчого законодавства, втім, можуть викликати певну плутанину при їх інтерпретації і, як наслідок, потенційно призводити до розширення підстав для обґрунтування додаткових, необґрунтованих лімітувань прав засуджених.

Складність і важливість для визначення правового статусу засуджених, формування національної кримінально-правової політики у сфері виконання покарань, проблеми цілей обмежень прав засуджених підтверджують важливість і необхідність подальших розробок теорії обмежень прав засуджених, які враховували б специфіку їх правового статусу та розвинули висловлені у цій роботі міркування. Окреслена проблема має актуальність не лише в Україні, а й у міжнародному масштабі. Це пов'язано, і з відсутністю сформованого специфічного підходу ЄСПЛ у відповідній сфері, і з бідністю відповідних наукових напрацювань міжнародних фахівців.

Список літератури: 1. Степанюк А. Ф. Сущность исполнения наказания / Худож.-оформитель Д. Е. Гапчинский. – Харьков : Фолио, 1999. – 256 с. 2. Наташев А. Е. Правовое положение осужденных / А. Е. Наташев // Исправительно-трудовые учреждения: сборник научных трудов. – Вып. № 7. – М. : ВНИИ МВД СССР, 1979. – С. 29–35. 3. Commentary to recommendation Rec (2006) 2 of the Committee of Ministers to Member states on the European Prison Rules / [Електронний ресурс]. – /Режим доступу: <http://www.coe.int/t/dghl/standardsetting/cdpc/E%20commentary%20to%20the%20EPR.pdf>. 4. Case of Hirst v. the United Kingdom (No. 2) / [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-70442>. 5. Case of Dickson v. the United Kingdom / [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-83788>. 6. Наташев А. Е. Основы теории исправительно-трудового права / А. Е. Наташев, Н. А. Стручков. – М. : Юрид. лит-ра, 1967. – 189 с. 7. Хохряков Г. Ф. Парадоксы тюрьмы / Г. Ф. Хохряков. – М. : Юрид. лит., 1991. – 224 с. 8. Рыбаков В. В. Имущественные права лиц, осужденных к лишению свободы: автореферат дисс. ... канд. юрид. наук / В. В. Рыбаков. – М., 2006. – 28 с. 9. Ельчанинова О. В. Гражданско-правовое положение лиц, осужденных к лишению свободы: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук / О. В. Ельчанинова. – СПб., 2004. – 22 с. 10. Мамажанов К. С. Участие в гражданском обороте лиц, осужденных к лишению свободы в Кыргызской Республике / К. С. Мамажанов. – СПб., 2011. – 241 с.

СООТНОШЕНИЕ ЦЕЛЕЙ ОГРАНИЧЕНИЙ ПРАВ ОСУЖДЕННЫХ

Човган В. А.

В статье впервые ставится и анализируется проблема соотношения целей ограничений прав осужденных в свете предписаний Конституции Украины, Европейской конвенции о защите прав человека и основополагающих свобод, Уголовного и Уголовно-исполнительного кодексов Украины. Указываются точки соприкосновения этих требований и некоторые теоретически возможные пути решения проблемы их согласования. Описывается неоднозначность и проблемность разработки единого научного подхода к пониманию целей правоограничений осужденных и требований к ним.

Приводя отдельные примеры, автор демонстрирует связь между теоретическим и практическим характером поставленной проблемы. Уделяется внимание значению международных стандартов ограничений прав осужденных, чем показывается их значение для отечественной деятельности по исполнению наказаний как процесса применения правоограничений к осужденным.

Ключевые слова: ограничение прав осужденных, правоограничения, осужденные, пенитенциарная служба, исполнение наказаний, уголовно-исполнительная система, права осужденных.

CORRELATION OF INMATES' RIGHTS RESTRICTIONS AIMS

Chovgan V. O.

The article for the first time poses and examines the problem of purposes of placed on the prisoners' rights restrictions in light of the requirements of the Constitution of Ukraine, the European Convention on Human Rights and Fundamental Freedoms, Criminal Code and Penitentiary Code of Ukraine. It identifies the common ground of these requirements and some theoretically possible solutions to the problem of its coordination. This article also describes the ambiguity and problematic development of a single scientific approach to understanding the goals and requirements of the inmates' rights restrictions.

Citing some examples, the author demonstrates the relationship between the theoretical and practical nature of the problem. By showing their importance to the national penitentiary activities as the process of rights restrictions' application to prisoners attention to the importance of international standards on inmates' rights restrictions is paid.

Key words: prisoners' rights restrictions, prisoners, penitentiary service, penitentiary system, rights of prisoners

Надійшла до редакції 14.05.2014 р.